

کشاورزی ایران در دوره قاجار

ویلم فلور

مترجم: شهرام غلامی

به نام خدا

ناشر برگزیده
هفدهمین، بیستمین، بیست و دومین،
بیست و سومین و بیست و چهارمین
نمایشگاه بین المللی کتاب تهران

ويلم فلور
مترجم: شهرام غلامی

۱۳۹۹

سرشناسه: فلور، ویلم ام. ۱۹۴۲ - م. Floor, Willem M.
عنوان و نام پدیدآور: کشاورزی ایران در دوره قاجار/ ویلم فلور؛ مترجم: شهرام غلامی.
مشخصات نشر: تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۹۹.
مشخصات ظاهری: ۷۵۴ ص: مصور، جدول.
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۴۳۶-۹۱۷-۶
وضعیت فهرست نویسی: فیپا
یادداشت: عنوان اصلی: Agriculture in Qajar Iran, c2003
یادداشت: کتابنامه.
موضوع: کشاورزی -- ایران -- تاریخ -- قرن ۱۳ ق. - ۱۴.
موضوع: Agriculture -- Iran -- History -- 19-20th century
موضوع: ایران -- تاریخ -- قاجاریان، ۱۱۹۳ - ۱۳۴۴ ق.
موضوع: Iran -- History -- Qajars, 1779 - 1925
شناسه افزوده: غلامی، شهرام، ۱۳۵۴ - ، مترجم
رده بندی کنگره: S۴۷۱
رده بندی دیویی: ۶۳۰/۹۵۵۰۴
شماره کتابشناسی ملی: ۶۱۳۴۳۷۴

کتابخانه مرکزی و اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

نویسنده: ویلم فلور
مترجم: شهرام غلامی (عضو هیئت علمی دانشگاه فرهنگیان)
چاپ نخست: ۱۳۹۹
شمارگان: ۵۰۰ نسخه
حروفچینی و آماده سازی: انتشارات علمی و فرهنگی
لینتوگرافی، چاپ و صحافی: شرکت چاپ و نشر علمی و فرهنگی کتیبه
حق چاپ محفوظ است.

انتشارات علمی و فرهنگی

اداره مرکزی و مرکز پخش: خیابان نلسون ماندلا (افریقا)، چهارراه حقانی (جهان کودک)، کوچه کمان، پلاک ۲۵؛
کدپستی: ۱۵۱۸۷۳۶۳۱۳؛ صندوق پستی: ۹۶۴۷ - ۱۵۸۷۵؛ تلفن اداره مرکزی: ۷۰ - ۸۸۷۷۴۵۶۹؛ فکس: ۸۸۷۷۴۵۷۲؛

تلفن مرکز پخش: ۸۸۸۸۰۱۵۲؛ فکس: ۸۸۸۸۰۱۵۱

آدرس اینترنتی: www.elmifarhangi.ir info@elmifarhangi.ir

وبسایت فروش آنلاین: www.farhangishop.com

فروشگاه مرکزی (پرندۀ آبی): خیابان نلسون ماندلا (افریقا)، بین بلوار گلشهر و ناهید، ابتدای کوچه گلغام،

پلاک ۷۲؛ تلفن: ۲۲۰۲۴۱۴۰-۳

فروشگاه یک: خیابان انقلاب، روبه روی در اصلی دانشگاه تهران؛ تلفن: ۱۶-۶۶۹۶۳۸۱۵ و ۶۶۴۰۰۷۸۶

فروشگاه دو: میدان هفت تیر، خیابان کریمخان زند، بین قائم مقام فراهانی و خردمند، پلاک ۱۳

تلفن: ۷-۸۸۳۴۳۸۰۶

Pêşkêş dîkin

**Ji bo Jinên şehîd bo azadiya Rojava, bi taybetî ji bo
Avesta Khabur û Barin Kobanî.**

فهرست مطالب

فهرست تصاویر.....	سیزده
فهرست جداول.....	پانزده
پیشگفتار مترجم.....	هفده
درباره نویسنده.....	بیست و یک
پیشگفتار نویسنده.....	بیست و سه

بخش دوم: وضعیت سرزمین

فصل سوم: جغرافیا، خاک‌ها و آب و هوا.....	۳۷
حاصلخیزی خاک‌ها.....	۳۹
آب و هوا.....	۴۱

بخش اول: تجاری‌سازی کشاورزی

بخش سوم: ماهیت جامعه و اقتصاد روستایی

فصل چهارم: همبستگی متقابل شهر و روستا.....	۴۷
فصل پنجم: الگوهای زمین‌داری و تغییرات آن.....	۶۵
الگوهای زمین‌داری.....	۶۵
فصل ششم: سازمان روستایی و مسئولان آن.....	۷۳
نقش و وظیفه کدخدا.....	۷۳
پاکار و دیگر دستیاران.....	۷۸
میر آب.....	۷۸
نوکران مالک.....	۷۹
فصل هفتم: موقعیت زارعان.....	۸۳
اجاره‌داری زمین.....	۸۴

فصل اول: آیا اقتصاد ایران دوره قاجار رشد کرد یا دچار رکود شد؟.....

مازاد تولید کشاورزی از کجا می‌آمد؟.....

۸.....

فصل دوم: تغییرات ساختاری در بخش کشاورزی.....

آغاز سیطره محصولات نقدی.....

۱۴.....

واکنش کشاورزان به علانم بازار.....

۱۵.....

مازاد غلات؟.....

۱۷.....

ادغام اقتصاد ملی؟.....

۱۸.....

نقش بیگانگان در توسعه اقتصادی.....

۲۰.....

بهبود ارتباطات؟.....

۲۳.....

اعتبار مالی روستایی.....

۲۵.....

تولیدکنندگان روستایی مصرف‌کننده می‌شوند.....

۲۵.....

تغییر سامانه پولی.....

۲۸.....

۳۷۵	ابریشم
۳۷۶	مناطق اصلی تولید ابریشم
۳۸۱	طبقه‌بندی ابریشم
۳۸۷	توتستان
۳۹۰	پرورش کرم ابریشم
۳۹۵	پردازش ابریشم خام
۴۰۰	حمل و نقل ابریشم خام
۴۰۱	سازوکار تجارت ابریشم خام
۴۰۳	محصول و صادرات ابریشم
۴۱۵	صادرات پیلۀ ابریشم
۴۲۱	تشریح مطالب
۴۲۴	پشم
۴۲۵	موی بز (کُرک، تفتیک)
۴۲۵	موی شتر
۴۲۶	پشم گوسفند
۴۲۸	صادرات پشم
۴۳۰	خراسان
۴۳۳	کرمانشاه
۴۳۷	نتیجه‌گیری
۴۳۸	پنبه
۴۴۴	صادرات
۴۵۴	کتان و کنف
۴۵۶	سایر الیاف
۴۵۷	فصل هجدهم: گیاهان دارای مواد اعتیادآور
۴۵۷	تریاک
۴۵۷	نقش تریاک قبل از سال ۱۸۶۵
۴۶۰	تریاک به عنوان محصول نقدی
۴۶۲	تأثیر تریاک بر درآمد زارعان
۴۶۷	کشت تریاک
۴۷۰	تریاک مالی
۴۷۴	تقلب در تریاک
۴۷۶	صادرات تریاک
۴۷۸	کاهش صادرات تریاک
۴۸۲	مصرف داخلی تریاک
۴۸۶	تنباکو
۴۸۶	انواع تنباکو

۲۴۳	آفت سِن
۲۴۴	بیماری‌های محصول
۲۴۴	آفات حیوانی
۲۴۵	بیماری‌های دامی
۲۴۵	مراقبت از محصول

بخش ششم: محصولات اصلی کشاورزی

۲۵۱	فصل چهاردهم: غلات
۲۵۱	گندم
۲۵۳	خودسندگی: یک تعادل ظریف
۲۵۴	نواحی [دچار] کمبود
۲۵۵	نواحی دارای مازاد و صادرات
۲۶۳	جو
۲۶۵	ارزن
۲۶۶	ذرت
۲۶۸	برنج
۲۶۸	گونه‌های برنج
۲۷۰	کجا و چقدر برنج کشت می‌شد؟
۲۷۸	کشت برنج در گیلان
۲۸۲	و جین کردن و آفات محصول
۲۸۲	آبیاری
۲۹۴	مازندران
۲۹۶	کشت برنج در سایر نواحی ایران
۲۹۷	مشکلات [کشت برنج]
۲۹۸	تجارت برنج

۳۰۱	فصل پانزدهم: میوه‌ها
۳۲۰	[شیوة] کشت خربزه
۳۲۲	استفاده‌های کدوسان‌ها
۳۳۹	انواع انگورها
۳۴۵	درست کردن شراب
۳۴۷	آب انگور [شیره (دوشاب)، آبغوره، سرکه]
۳۴۹	سایر میوه‌های توت مانند
۳۵۹	فصل شانزدهم: سبزیجات و حبوبات
۳۷۵	فصل هفدهم: الیاف

بخش هفتم: دامداری و علوفه

۴۸۹	کشت تنباکو	۵۷۷	فصل بیست و چهارم: دامداری
۴۹۱	تجارت تنباکو	۵۸۰	گاو ماده - گاو میش
۴۹۲	مقررات تجارت تنباکو	۵۸۳	گوسفند
۴۹۴	صادرات تنباکو	۵۸۵	قاطر و خر
۵۰۰	ویژگی های تنباکوی گیلان	۵۹۰	اسب
۵۰۰	کشت تنباکو در گیلان	۵۹۳	شتر
۵۰۱	پردازش تنباکوی سیگار		
۵۰۲	صادرات توتون چپق - سیگار	۵۹۵	فصل بیست و پنجم: علوفه
۵۰۴	چای		

۵۰۷	فصل نوزدهم: صمغ ها	۶۰۵	فصل بیست و ششم: فراورده های لبنی
۵۰۷	تجارت	۶۰۵	شیر
۵۱۶	تجارت [انقوزه]	۶۰۶	پنیر
۵۲۵	[کتیرا] در کجا تولید می شد؟	۶۰۷	کره
۵۲۵	[کتیرا] چگونه تولید می شد؟	۶۰۸	ماست
۵۲۷	کرمانشاه	۶۰۸	روغن
۵۲۸	اصفهان	۶۰۸	کشک
۵۲۹	فارس		
۵۳۰	تجارت کتیرا		
۵۳۱	سایر صمغ ها		

بخش هشتم: بخش غیرزراعی

۵۳۳	فصل بیستم: گیاهان رنگی	۶۱۳	فصل بیست و هفتم: فعالیت های غیرزراعی
۵۵۳	فصل بیست و یکم: دانه های روغنی	۶۱۴	کوزه گری
۵۵۳	روغن های روشنایی	۶۱۶	درست کردن حصیر و سبد
۵۵۵	روغن های خوراکی	۶۱۷	درست کردن ظروف قلیان
۵۵۶	روغن کنجد	۶۱۹	درست کردن کفش
۵۵۶	روغن گنجک یا روغن پسته	۶۱۹	بافتندگی
۵۵۷	روغن های دارویی	۶۲۲	رنگرزی
۵۵۸	روغن زیتون	۶۲۲	طناب بافی
		۶۲۳	گردآوردن پر
۵۶۳	فصل بیست و دوم: ادویه	۶۲۳	درست کردن عسل
۵۶۹	فصل بیست و سوم: عطر و گلاب	۶۲۵	درست کردن شیره و سایر شیرینی ها
۵۶۹	گلاب	۶۲۵	درست کردن زغال
۵۷۲	عطر گل رز	۶۲۵	کار در بخش های عمرانی
		۶۲۵	نگهبانی از راه ها
		۶۲۶	شکار
		۶۲۶	خدمات حمل و نقل

۶۸۲	گردو (لوپ)
۶۸۶	زغال
۶۹۰	برخی درختان مفید
۶۹۴	پوشش جنگلی اراضی خشک و زیست توده های پردرخت
۶۹۷	نتیجه گیری
۷۰۳	کتاب شناسی
۷۰۳	منابع فارسی
۷۰۵	منابع انگلیسی
۷۱۲	دولت بریتانیا
۷۱۲	آذربایجان - تبریز
۷۱۴	گیلان - رشت
۷۱۵	تهران
۷۱۶	شیراز
۷۱۶	خلیج فارس
۷۱۷	عربستان
۷۱۷	بندرعباس و لنگه
۷۱۸	اصفهان
۷۱۹	کرمان
۷۱۹	کرمانشاه
۷۲۰	خراسان
۷۲۱	سیستان
۷۲۱	مختلف

۶۲۷	فعالیت های گوناگون
-----	--------------------

بخش نهم: منابع شیلات و جنگل داری

۶۳۱	فصل بیست و هشتم: شیلات
۶۳۱	مقدمه
۶۳۲	بازار ماهی
۶۳۴	شیلات دریای خزر
۶۳۶	ماهگیری در دریای خزر کجا و توسط چه کسانی انجام می گرفت؟
۶۴۳	شیلات یا ونگا
۶۴۸	شیوه های ماهگیری
۶۵۲	شیوه های آماده سازی
۶۵۴	آماده سازی خاویار
۶۵۵	سریشم (یالوم، سریشم سگ ماهی)
۶۵۵	نمک
۶۵۵	مقدار ماهی
۶۵۸	اهمیت اقتصادی
۶۵۹	شیلات خلیج فارس
۶۶۷	آب های داخلی، دریاچه ها و رودخانه ها
۶۷۳	فصل بیست و نهم: جنگل داری
۶۷۵	صادرات
۶۸۲	شمشاد

فهرست تصاویر

تصویر ۱. نقاشی از استحکامات روستا..... ۱۰	تصویر ۲۶. کانال چوبی در ارباب (اردبیل)..... ۱۷۹
تصویر ۲. آسیابی در وری (طالش)..... ۱۱	تصویر ۲۷. سد و آسیاب‌های آبی شوشتر..... ۱۸۳
تصویر ۳. زارعان ایرانی در مزرعه (ارومیه)..... ۳۳	تصویر ۲۸. نقاشی بند امیر..... ۱۸۴
تصویر ۴. زارعان ایرانی در حال شخم‌زنی با گاواهن..... ۴۲	تصویر ۲۹. چرخ چاه برای تخلیه خاک از فئات..... ۱۸۶
تصویر ۵. زارعان پیرامون کلبه حصیری یا کپر..... ۴۷	تصویر ۳۰. دستگاه آب‌کشی از چاه که در قسمت‌های خشک مازندران استفاده می‌شد..... ۲۰۰
تصویر ۶. روستای دیواردار..... ۵۲	تصویر ۳۱. چاه آب در سواحل خلیج فارس..... ۲۰۲
تصویر ۷. طرحی از برج پناهگاه (خراسان)..... ۵۵	تصویر ۳۲. چرخ چاه مازندران (چرخ کوزه‌گری)..... ۲۰۷
تصویر ۸. نمایی از روستای ایرانی..... ۷۱	تصویر ۳۳. پاک کردن جنگل در منطقه تالش..... ۲۱۰
تصویر ۹. طرحی از کدخدای میانه در جلسه دادگاهش..... ۷۷	تصویر ۳۴. ابزارهای کشاورزی (مازندران)..... ۲۱۳
تصویر ۱۰. نمایی از روستای ایرانی..... ۸۲	تصویر ۳۵. گاواهن تالش..... ۲۱۴
تصویر ۱۱. چوپان کپتک‌پوش روستا..... ۱۰۳	تصویر ۳۶. گاواهن سنگین چرخ‌دار همراه با چهار جفت گاو..... ۲۱۵
تصویر ۱۲. نعل کردن خر..... ۱۰۵	تصویر ۳۷. کشاورزان و بیل‌هایشان (خوزستان)..... ۲۱۷
تصویر ۱۳. نمایی از روستایی در مازندران..... ۱۱۹	تصویر ۳۸. بیل و دیگر ادوات کشاورزی (منطقه تالش)..... ۲۱۸
تصویر ۱۴. سکونتگاه گله‌داران..... ۱۲۴	تصویر ۳۹. خرمن‌کوبی غلات..... ۲۲۶
تصویر ۱۵. مردان ایلپاتی بویراحمد در حال درست کردن پنیر..... ۱۲۹	تصویر ۴۰. نقاشی یک گازی یا ارابه..... ۲۲۹
تصویر ۱۶. ساخت خانه گلی..... ۱۳۵	تصویر ۴۱. آسیاب آبی..... ۲۳۵
تصویر ۱۷. طرح و نمای خانه‌ای در مازندران..... ۱۳۹	تصویر ۴۲. استفاده یک زن از آسیاب دستی..... ۲۳۷
تصویر ۱۸. روستایی با خانه‌های نین..... ۱۴۱	تصویر ۴۳. مراحل مختلف کشاورزی و ابزارهای زندگی کشاورزی (گاومیش آب را از چاه بالا می‌کشد؛ کوبیدن خرمن با چون؛ گاواهن)..... ۲۴۶
تصویر ۱۹. خانه‌هایی با گنبد آجری..... ۱۴۳	تصویر ۴۴. سه‌پایه مورد استفاده برای ساخت سد موقت..... ۲۸۴
تصویر ۲۰. دستاس آرد برنج..... ۱۴۶	تصویر ۴۵. خانه نگهبانی در شالیزار..... ۲۸۶
تصویر ۲۱. زارعان در حال پخت نان روی ساج..... ۱۴۷	تصویر ۴۶. داس یا دهره..... ۲۸۷
تصویر ۲۲. زارع کرمانشاهی..... ۱۴۹	تصویر ۴۷. حمل بافه‌ها به وسیله چانچو..... ۲۸۸
تصویر ۲۳. نمایی از روستای ایرانی..... ۱۶۱	
تصویر ۲۴. برج‌های کبوتر در نزدیکی اصفهان..... ۱۷۲	
تصویر ۲۵. روستایی با کومه‌هایی از ناپاله..... ۱۷۵	

- تصویر ۴۸. انبار برنج یا کروج [کندوج] (گیلان)..... ۲۸۹
- تصویر ۴۹. انبار ذخیره برنج (کندوج) (گیلان)، مدل لاهیجان و رودسر (در حالت نیم‌رخ)..... ۲۹۰
- تصویر ۵۰. دسته هاون برنج یا پادنگ..... ۲۹۱
- تصویر ۵۱. چرخ آبی برای گرداندن دو آبدنگ..... ۲۹۲
- تصویر ۵۲. تل برنج یا کوپه (مازندران)..... ۲۹۴
- تصویر ۵۳. تل برنج (مازندران)..... ۲۹۵
- تصویر ۵۴. انبار خشک کردن برنج یا بوج‌خانه (سخت‌سر)..... ۲۹۵
- تصویر ۵۵. حمل برنج..... ۲۹۹
- تصویر ۵۶. بارورسازی مصنوعی نخل خرما..... ۳۲۴
- تصویر ۵۷. ترتیب کاشت انگور در آذربایجان..... ۳۳۸
- تصویر ۵۸. شاخه‌های توت..... ۳۸۷
- تصویر ۵۹. نمونه اشکال درختان توت..... ۳۸۹
- تصویر ۶۰. تلنبار در وسط یک توستان..... ۳۹۰
- تصویر ۶۱. یک قالبی..... ۳۹۰
- تصویر ۶۲. تلنبار..... ۳۹۲
- تصویر ۶۳. تلنباری که با شاخه‌های توت پر شده است..... ۳۹۳
- تصویر ۶۴. جوشاندن و قرقره کردن ابریشم..... ۳۹۶
- تصویر ۶۵. مخزن برای کشتن شفیره‌ها..... ۳۹۹
- تصویر ۶۶. پیله‌خفه‌کن یا débazeur..... ۳۹۹
- تصویر ۶۷. [کارخانه] پیله‌خشک‌کنی (رشت)..... ۴۰۰
- تصویر ۶۸. انواع پیله‌های کرم ابریشم ایرانی..... ۴۱۰
- تصویر ۶۹. مرتب کردن پیله‌های ابریشم..... ۴۲۴
- تصویر ۷۰. آوردن پیله‌های ابریشم به کارخانه پیله‌خشک‌کنی به وسیله چانچو..... ۴۲۴
- تصویر ۷۱. گوسفند دنبه‌دار ایرانی..... ۴۳۸
- تصویر ۷۲. قلیان، وافور و قوطی‌های تریاک..... ۴۵۸
- تصویر ۷۳. کشت خشخاش (اصفهان)..... ۴۶۴
- تصویر ۷۴. تریاک‌مالی (اصفهان)..... ۴۷۰
- تصویر ۷۵. تریاک‌مالی در اصفهان..... ۴۷۱
- تصویر ۷۶. یک شیره‌کش خانه ایرانی..... ۴۸۴
- تصویر ۷۷. خشک کردن و درست کردن قالب تریاک..... ۴۸۵
- تصویر ۷۸. نیم‌رخ آسیاب حنای ایرانی..... ۵۴۴
- تصویر ۷۹. خالکوبی زنان کرد با حنا..... ۵۴۵
- تصویر ۸۰. نیم‌رخ آسیاب روغن کشی ایرانی..... ۵۵۴
- تصویر ۸۱. آسیاب روغن‌کشی ایرانی..... ۵۵۵
- تصویر ۸۲. درست کردن گلاب..... ۵۷۰
- تصویر ۸۳. یک درویش روستایی سوار بر گاومیش..... ۵۸۲
- تصویر ۸۴. تجهیزات قاطر ایرانی..... ۵۸۶
- تصویر ۸۵. تجهیزات اسب ایرانی..... ۵۹۲
- تصویر ۸۶. درست کردن ماست در قسمت چپ، پنیرهای داخل پوستین (لورک) در قسمت راست (ارتفاعات مازندران)..... ۵۹۴
- تصویر ۸۷. زنان چراگرد در حال مشک‌زنی برای درست کردن کره..... ۶۰۷
- تصویر ۸۸. کوزه ایرانی (ساحل دریای مازندران)..... ۶۱۵
- تصویر ۸۹. قلیان‌های ساخته‌شده از کدو..... ۶۱۸
- تصویر ۹۰. زارع ایرانی در حال نخریسی..... ۶۲۱
- تصویر ۹۱. ماهیگیری با قلاب..... ۶۴۹
- تصویر ۹۲. بند ماهیگیری..... ۶۵۰
- تصویر ۹۳. آب‌بند ماهیگیری..... ۶۵۱
- تصویر ۹۴. ماهی کپور صیدشده در رودخانه کارون..... ۶۶۷
- تصویر ۹۵. ماهی دریاچه وان..... ۶۷۱
- تصویر ۹۶. حمل الوار با خر (مازندران)..... ۶۷۷
- تصویر ۹۷. حمل الوار با ارابه..... ۶۷۸
- تصویر ۹۸. یک محل روستایی فروش الوار (مازندران)..... ۶۸۴
- تصویر ۹۹. یک زن در خوزستان در حال حمل خاشاک..... ۶۹۵

فهرست جداول

جدول ۱. صادرات اصلی ایران (به درصد).....	۱۴
جدول ۲. الگوی استفاده از زمین در ایران (سال ۱۹۰۰).....	۳۹
جدول ۳. رابط بخش روستایی - شهری.....	۶۰
جدول ۴. روستاها و دارایی های آن ها در چهار ناحیه خراسان.....	۱۹۳
جدول ۵. غلات مقدار نهاده و ستانده در یک جریب زمین در اصفهان در حدود سال ۱۸۹۰.....	۲۵۵
جدول ۶. تخمین زده می شود تولید عادی کرمانشاه ۲۰۰/۰۰۰.....	۲۵۶
خروار باشد.....	۲۵۶
جدول ۷. مقایسه قیمت گندم، جو و جو دوسر صادراتی طی سال های ۱۹۰۴-۱۹۱۳ (به پوند).....	۲۵۷
جدول ۸: نرخ کرایه هر بار شتر به کرمانشاه و از کرمانشاه به خارج (۱۹۰۴-۱۹۰۵).....	۲۵۹
جدول ۹. هزینه های مربوط به گندم و جو در بوشهر در سال ۱۹۱۲.....	۲۶۲
جدول ۱۰. مقدار برنج صادر شده از رشت تا سال ۱۸۷۴.....	۲۷۳
جدول ۱۱. برنج صادر شده از بنادر دریای خزر در سال ۱۹۰۸-.....	۲۷۳
۱۹۰۹.....	۲۷۳
جدول ۱۲. مقایسه ارزش صادرات برنج طی سال های ۱۹۰۳ - ۱۹۰۹ (به پوند).....	۲۷۴
جدول ۱۳. واردات برنج به بوشهر (۱۸۹۷-۱۹۲۴).....	۲۷۷
جدول ۱۴. مقایسه ارزش واردات برنج طی سال های ۱۹۱۱ - ۱۹۱۴ (ارزش به پوند).....	۲۷۸
جدول ۱۵. مقایسه ارزش میوه، مغزا و... صادر شده از ایران طی سال های ۱۹۰۴ - ۱۹۱۳ م/ ۱۲۸۳ تا ۱۲۹۲ ش (پوند).....	۳۰۴
جدول ۱۶. میوه ها و مغزهای اصفهان - ویژگی های رشد و محصول آن ها.....	۳۰۵
جدول ۱۷. قیمت بادام در اصفهان در سال ۱۹۱۲.....	۳۱۳
جدول ۱۸. تولید بادام ناحیه اصفهان (۱۸۹۶ - ۱۹۱۴).....	۳۱۴
جدول ۱۹. اسامی مرکبات خبیص (کرمان).....	۳۳۰
جدول ۲۰. انواع انگور و استفاده ها و ویژگی های آن در اصفهان، طبق نوشته هولتزر.....	۳۴۰
جدول ۲۱. سبزیجات اصفهان؛ مقدار بذر و حداکثر باردهی محصول.....	۳۶۰
جدول ۲۲. سیستم طبقه بندی ابریشم صادرکنندگان اروپایی.....	۳۸۳
جدول ۲۳. طبقه بندی ابریشم های ایرانی بر اساس کیفیت، نام محلی و قیمت به دست آمده در سال ۱۹۰۵.....	۳۸۵
جدول ۲۴. نام گذاری فرانسوی پيله ها و تناسبی که این ها معمولاً با محصولات گیلان پیدا می کردند.....	۳۸۶
جدول ۲۵. طبقه بندی صادرکنندگان ابریشم گیلان در سال ۱۸۶۵.....	۴۰۲
جدول ۲۶. برآورد تولید ابریشم گیلان و ارزش ابریشم خام صادراتی (۱۸۱۲ - ۱۹۱۳).....	۴۰۶
جدول ۲۷. واردات و صادرات نوغان کرم ابریشم طی سال های ۱۸۶۶ - ۱۸۷۹.....	۴۰۹
جدول ۲۸. مقدار نوغان کرم ابریشم وارد شده به گیلان در سال های ۱۸۹۲ - ۱۹۰۶.....	۴۱۳
جدول ۲۹. پيله خشک صادراتی و قیمت آن در سال های ۱۸۹۳ - ۱۹۱۱.....	۴۱۶
جدول ۳۰. موقعیت و صاحبان پيله خشک کنی ها در سال ۱۹۱۰.....	۴۱۷
جدول ۳۱. این جدول تناسب بین مقدار صادرات پيله به نسبت ابریشم ساخته شده در کل صادرات را نشان می دهد.....	۴۱۸

- جدول ۴۷. فروش سالانه سیگار و تنباکوی سیگار که در داخل ایران بر اساس کیفیت و نوع ساخت مصرف می شد (۱۸۹۰)..... ۵۰۳
- جدول ۴۸. قیمت تنباکو در اکتبر ۱۹۰۹ م/ مهر ۱۲۸۸ ش..... ۵۰۴
- جدول ۴۹. مقایسه ارزش صمغ صادراتی در طی سالهای ۱۹۰۶ - ۱۹۱۳ (به پوند)..... ۵۰۹
- جدول ۵۰. مراکز تولید صمغ عربی در جنوب ایران (به تن)..... ۵۲۲
- جدول ۵۱. صادرات صمغ عربی ۱۹۰۷ - ۱۹۱۳ (به تن)..... ۵۲۳
- جدول ۵۲. هزینه کتیرای صادراتی از کرمانشاه به بغداد در سال ۱۹۰۳..... ۵۳۰
- جدول ۵۳. صادرات کتیرا (۱۹۰۶ - ۱۹۱۲)..... ۵۳۱
- جدول ۵۴. صادرات زعفران در سال (۱۹۰۷)..... ۵۳۹
- جدول ۵۵. چکیده ای از فهرست گمرکات بوشهر در سال ۱۹۱۲ - ۱۹۱۳ که صادرات انواع گونه های ادویه را نشان می دهد..... ۵۶۳
- جدول ۵۶. برآورد تعداد دام ها در سیستان در سال های ۱۹۰۵ و ۱۹۰۸..... ۵۷۷
- جدول ۵۷. جمعیت دامی [ایران]، ۱۹۳۰ - ۱۹۴۴ (با مقیاس ۱۰۰۰ رأس دام، میانگین برای دوره های ۵ ساله)..... ۵۷۸
- جدول ۵۸. روستاهای فارس: جمعیت آن ها، مالیات تحمیلی، مقدار گندم و جو کشت شده، و صاحبان دام ها..... ۵۷۹
- جدول ۵۹. برآورد تقریبی تعداد قاطرهای ایران در سال ۱۸۸۰..... ۵۸۸
- جدول ۶۰. صادرات ماهی و خاویار از ایالات ایرانی ساحل دریای خزر به روسیه..... ۶۵۷
- جدول ۶۱. هزینه امتیاز شیلات در محل و انواع ماهی های صید شده (سال ۱۸۶۰)..... ۶۵۹
- جدول ۳۲. جزئیات هزینه های ابریشم وارداتی از ایران به میلان ۴۲۰.....
- جدول ۳۳. تولید ابریشم در ایران (۱۸۶۵ - ۱۹۰۹)..... ۴۲۲
- جدول ۳۴. قیمت ابریشم خام در گیلان، ۱۸۱۲ - ۱۸۹۷ (هر من تبریز برابر با ۶/۵ پوند)..... ۴۲۳
- جدول ۳۵. صادرات پشم از کرمانشاه (۱۹۰۰ - ۱۹۱۴)..... ۴۳۶
- جدول ۳۶. مقایسه بین ارزش و مقدار کل پشم وارداتی و صادراتی در طی سال های ۱۹۰۴ - ۱۹۱۳..... ۴۳۷
- جدول ۳۷. قیمت پنبه ایرانی در سال ۱۸۶۱..... ۴۳۹
- جدول ۳۸. ارزش صادرات پنبه از بوشهر و بندرعباس (۱۸۶۰ - ۱۹۰۰) به پوند..... ۴۴۶
- جدول ۳۹. ارزش و مقصد صادرات پنبه از طریق تبریز (۱۸۴۸ - ۱۸۹۸)..... ۴۴۸
- جدول ۴۰. مقایسه ارزش پنبه و صادراتی به کشورهای مختلف طی سال های ۱۹۰۶ - ۱۹۱۳ (به پوند)..... ۴۵۴
- جدول ۴۱. محصول تریاک، قیمت و بازدهی تریاک مالی در چهار منطقه..... ۴۷۳
- جدول ۴۲. هزینه آماده سازی تریاک در کرمانشاه..... ۴۷۳
- جدول ۴۳. صادرات تریاک بر حسب حجم و ارزش در سال های ۱۸۶۸ تا ۱۸۸۰..... ۴۷۶
- جدول ۴۴. تولید تریاک ایران بر حسب منطقه و به جعبه (۱۸۹۰)..... ۴۷۷
- جدول ۴۵. مقایسه صادرات تریاک به کشورهای مختلف ۱۹۰۴ - ۱۹۱۳ (به پوند)..... ۴۸۱
- جدول ۴۶. مصرف داخلی توتون چپق در ایران (۱۸۹۰ م/ ۱۲۶۹ ش)..... ۴۹۹

پیشگفتار مترجم

تا پیش از ورود نفت به چرخه اقتصاد ایران و صنعتی شدن کشور در دوره پهلوی اول، کشاورزی همچنان اساس اقتصاد ایران را تشکیل می داد و فعالیت های مرتبط با آن بخش وسیعی از طبقات اجتماعی جامعه را در بر می گرفت. گذشته از این، تحولات سیاسی هم تا حد زیادی با مؤلفه های زمین داری و اقتصاد کشاورزی گره خورده و همسو بود. با این حال، در مورد اقتصاد کشاورزی پیش از صنعتی شدن ایران مطالب زیادی نوشته نشده و دانسته های ما درباره مناسبات درونی اقتصاد کشاورزی و نظام کشاورزی ایران اندک است. شاید مهم ترین اثری که تا کنون به زبان فارسی منتشر شده کتاب بی نظیر خانم لمتون با عنوان مالک و زارع در ایران است که بخش مهمی از آن را مناسبات درونی زمین داری دوره قاجار تشکیل می دهد. از این جهت، ترجمه کتابی که اکنون با عنوان کشاورزی ایران در دوره قاجار در اختیار پژوهشگران تاریخ اقتصادی و اجتماعی ایران قرار می گیرد تا حد زیادی می تواند خلأ دانش درباره این مسائل را پوشش دهد.

پژوهشگرانی که به بررسی مسائل اقتصادی ایران دوره قاجار پرداخته اند، بدون توجه کافی به سازوکارهای درونی اصلی ترین بخش اقتصاد کشور، یعنی کشاورزی، دو نظر متفاوت درباره کلیت اقتصاد ایران دوره قاجار بیان داشته اند. برخی همچون وحید نوشیروانی، با تحلیل درونی بعضی از مناسبات تجاری، تغییر الگوی مالکیت و تنوع کالاهای مصرفی زارعان، در کل معتقدند اقتصاد ایران تا حدی رشد کرد و وضعیت زارعان بهبود یافت، اما افراد دیگری مانند گد گیلبار^۱، چارلز عیسوی و احمد سیف، با تحلیل برخی داده های دیگر و با استناد به کاهش ارزش پول ملی، کسری تجاری مزمن و فزاینده ایران تا پایان دوره قاجار و ثابت ماندن الگوی مناسبات زمین داری، در کل معتقدند که اقتصاد ایران در این دوره دچار رکود یا پس رفت شد و وضعیت معیشتی بخش وسیعی از زارعان وخیم تر. احمد سیف برای اشاره به اقتصاد این دوره عبارت «قرن گم شده» را به کار برده و کتابی با همین عنوان منتشر کرده است.^۲

در کنار این ها، البته افراد دیگری همچون خانم نیکی کدی قرار دارند که ضمن تأیید عقب ماندگی کلی

اقتصاد ایران و اشاره به برخی تغییرات نظام اقتصادی، نقش محرکه‌های نظام اقتصاد جهانی را در تغییر و تحولات کشاورزی این دوره برجسته کرده‌اند.^۱ همچنین، نویسندگان روسی مانند عبداللّه یف و تروبتسکوی^۲ تغییرات اقتصادی این دوره را نه امری درون‌زا بلکه به طور کل متأثر از نظام اقتصاد جهانی معرفی کرده‌اند.

در این میان، ویلم فلور، نویسنده این کتاب، با گردآوری انبوهی از اطلاعات بسیار ارزشمند و دقیق، و با بررسی سازوکارهای درونی نظام کشاورزی ایران، نظر متفاوتی ارائه کرده است. او نقش محرکه‌های بیرونی نظام اقتصاد جهانی را در تغییر الگوهای تولید، تجارت و مصرف تأیید و سهم بزرگی را برای آن در نظر می‌گیرد. برای نمونه، او نشان می‌دهد که چگونه جنگ در سوان باعث رونق تولید کتیرا در کرمانشاه شد یا جنگ داخلی آمریکا و صنعتی شدن روسیه چگونه بر الگوهای تولید و مصرف پنبه داخلی و پراکندگی جغرافیایی کشت آن تأثیر گذاشت. با وجود این، او نقش عوامل درونی و وجود ساختارهای از پیش موجود در همبستگی الگوی تولید و تجارت داخلی را هم بررسی می‌کند.

فلور در نهایت رشد نسبی اقتصاد ایران و تغییرات کلی نظام کشاورزی را، هرچند در حاشیه، تأیید می‌کند. به نظر فلور، به‌رغم این که بخش کشاورزی روبه‌رشد بود و تغییرات چشمگیری در کالاهای مصرفی زارعان پدید آمد، همه زارعان از ارزش افزوده بخش کشاورزی برخوردار نشدند. اگرچه زندگی بسیاری از زارعان بهبود یافت، برای همه چنین نبود، و حتی آن‌هایی که از این وضع بهره‌ای بردند بهره‌مندی‌شان همیشگی و پایدار نبود. به علاوه، این افزایش نوظهور درآمدها، بر اثر افزایش مخارج، احتمالاً به بدهکاری بیشتر هم منجر شد. به طور کلی، معدودی از کشاورزان از رفاه برخوردار شدند، اما تعداد زیادی از آن‌ها فقیر ماندند یا فقیرتر شدند. نویسنده همچنین موانع ساختاری توسعه کشاورزی ایران را بررسی و به مسائل کلیدی مانند نبود راه‌ها، نبود وسایل حمل و نقل مناسب و فقدان برنامه‌ریزی اقتصادی دولت اشاره کرده و در کل معتقد است که این موانع ساختاری تا پایان قرن نوزدهم بدون تغییر باقی ماند. اما در طرف مقابل او برخلاف عباس ولی مناسبات زمین‌داری سهم‌بری را عامل مهمی برای توسعه نیافتگی کشاورزی نمی‌پندارد. از نظر او، عامل محدودکننده توسعه کشاورزی در واقع مالکان نبودند، زیرا آن‌ها نشان دادند آماده‌اند در جهت منافعشان با بازار همسو شوند. به این ترتیب، او معتقد است که نه مالکان، بلکه بافت اجتماعی - سیاسی‌ای که بخش کشاورزی ناگزیر در آن فعالیت می‌کرد و همچنین فقدان تغییرات ساختاری در حوزه سیاسی مانع اصلی بر سر راه توسعه معقول بخش کشاورزی بود.

به هر حال، این کتاب به دلیل جامعیت بحث و تنوع منابع فراوان مورد استفاده مؤلف، صرف نظر از داوری‌های او، از ارزش بسیار بالایی برخوردار است. منابع کتاب شامل گزارش‌های کنسولی انگلیس، فرانسه و روسیه درباره تولید و تجارت انواع محصولات کشاورزی در جاهای مختلف ایران است. مؤلف همچنین از تعداد بسیاری از سفرنامه‌های اروپایی و نوشته‌های فارسی و تحقیقات اروپایی استفاده کرده که بسیاری از این اسناد و نوشته‌های ارزشمند در اختیار پژوهشگران ایرانی نیست. بنابراین، دقت نظر در منابع بسیار باعث شده مؤلف داوری جامع و محققانه‌تری درباره اقتصاد و جامعه ایران در دوره قاجار انجام دهد.

البته در کنار این ویژگی برجسته کتاب، برخی ایرادات جزئی نیز وجود دارد. ازجمله، ایرادات نگارشی بسیاری در متن کتاب هست که معمولاً در کتاب‌های انگلیسی به چشم نمی‌خورد. گاهی اسامی خاص در فصل‌های مختلف به شکل‌های متفاوتی نوشته یا بعضی جملات دو بار تکرار شده است. به‌ویژه در فصل‌های

۱. Keddle, Nikki, *Historical Obstacles to Agrarian Change in Iran*, California, Clermont Graduate School, 1960.

۲. تروبتسکوی، و. و، نقش قبیله‌های اسکان‌یافته - کوچ‌نشین ایران در دوران نوین، ترجمه سیروس ایزدی، تهران، بیگوند، ۱۳۵۸.

میانی کتاب اشتباهات املایی و نگارشی بسیاری وجود داشت و جمع بسیاری از ارقام اشتباه بود که اصلاح گردید. همچنین، مؤلف از کشور ترکیه به عنوان یکی از طرف‌های تجاری ایران بسیار نام برده است که من جای آن عنوان عثمانی را به کار برده‌ام، چرا که در دوره قاجار کشوری به نام ترکیه وجود نداشت و کاربرد این عنوان خواننده امروزی را به اشتباه خواهد انداخت. ترکیه امروزی کشوری است با جغرافیای سیاسی مشخص، در حالی که مسیرهای ترانزیتی یا شهرهای طرف بازرگانی ایران که در این کتاب به آن‌ها اشاره شده بیشتر شامل جاهایی است که در عراق و سوریه امروزی قرار دارند و هیچ کدام آن‌ها در کشور ترکیه کنونی نیستند.

مؤلف، در کنار نام علمی یا عنوان انگلیسی برخی از گیاهان، معادل فارسی آن را نیز ذکر کرده که البته این زحمت مؤلف تا حدی کار را آسان کرده است، اما معادل‌سازی‌هایی که صورت گرفته با آنچه ما می‌شناسیم و در فرهنگ‌های فارسی وجود دارد متفاوت است. مثلاً مؤلف در کنار کلمه Costmary عنوان فارسی «گل حنا» را یادداشت کرده، در حالی که همین کلمه در فرهنگ‌های فارسی با عنوان [گیاه] «گاوچشم» یا «شاه‌اسپر» (از خانواده کاسنی‌ها) آمده است. به همین ترتیب، مؤلف در کنار نام گیاه wild rocket seed-oil ظاهراً اصطلاح محلی کهکوج را نوشته، اما در بیشتر فرهنگ‌ها این گیاه با نام گیاه شابانک ضبط شده است. با این حال در جای دیگر مؤلف در مقابل کلمه rape seed، که معمولاً آن را به عنوان شلغم روغنی می‌شناسند، در چند مورد، همین اصطلاح کهکوج یا کژک را نوشته است. در یکی دو مورد هم که با منابع فارسی مورد استناد مؤلف مقایسه شد، معلوم شد که مؤلف در ترجمه متن فارسی دچار اشکال شده است. مثلاً واژه تردماغ را به صورت تحت‌اللفظی به nose wet و کلمه درشت‌فروشی را به صورت raw material seller یعنی خام‌فروشی ترجمه کرده است، اما چون بسیاری از منابع فارسی مورد استفاده نویسنده در اختیار نبود و نیز مقایسه تمامی این موارد بسیار زمان‌بر بود، به مقایسه منابع اصلی اکتفا شد و در مواردی که اصل منبع پیدا نشد، با توضیح در حاشیه کتاب یا با گذاشتن علامت، ضمن وفاداری به اصل نوشته، خواننده را متوجه کار کرده‌ام.

وجود اشکالات نگارشی و ناهمسانی در ثبت اعلام و همچنین مقیاس‌های گوناگون واحد سطح و وزن، در برخی موارد، فهم مطالب را دشوار می‌کرد. اسامی بسیاری از روستاها، انواع خوراکی‌ها، ابزارهای کشاورزی و غیره عیناً از روی یادداشت‌های سفرنامه‌نویسان نقل شده و پیدا کردن تلفظ درست همه آن‌ها دشوار شد. البته تا جایی که ممکن بود سعی شد تلفظ درست محلی این اسامی رعایت شود و در برخی موارد که به درستی این اسامی اطمینان نداشته‌ام عین نوشتار متن اصلی در کنار اسامی ذکر شده است.

با این حال، از خوانندگان محترم در جاهای مختلف ایران که درک درست‌تری از این اسامی محلی دارند تقاضا می‌شود اشتباهات را یادآوری کنند تا در چاپ‌های بعدی اصلاح شود.

در پایان لازم می‌دانم از خانم‌ها زائر، حسینی و ساکت تبار در انتشارات علمی و فرهنگی که برای آماده‌سازی این اثر تلاش کردند تشکر کنم. همچنین از آقای صفرزاده که فصل‌های اول تا دهم این کتاب را ویراستاری کردند و آقای حسین جاوید که فصل دهم تا بیست و نهم را ویرایش کردند سپاسگزارم. همچنین از همسر طاهره شریفی که زحمت تایپ قسمتی از پاورقی‌ها را بر عهده داشتند و در طول ترجمه این اثر با بردباری و یاور من بودند تشکر می‌کنم. در مدت ترجمه کتاب به دلیل مشغله کاری بسیار و گرفتاری‌های دیگر در حق فرزندانم اهورا و ارشیا کوتاهی بسیار کردم که در این جا لازم است برای جبران این کوتاهی از آن‌ها تشکر کنم.

درباره نویسنده

ویلم فلور برای پژوهشگران مطالعات تاریخ اجتماعی ایران چهره‌ای شناخته شده است. او از سال ۱۹۶۳ تا ۱۹۶۷ در دانشگاه اوترخت هلند به مطالعه اقتصاد توسعه و همچنین فارسی و عربی و اسلام‌شناسی پرداخت و در سال ۱۹۷۱ مدرک دکترای خود را از دانشگاه لیدن دریافت کرد. دکتر ویلم فلور از سال ۱۹۸۳ به عنوان متخصص انرژی به استخدام بانک جهانی درآمد. از آن زمان تا کنون کتاب‌های بسیاری درباره تاریخ اجتماعی - اقتصادی ایران منتشر کرده است که بسیاری از آن‌ها به زبان فارسی ترجمه شده‌اند. از جمله مهم‌ترین آثار او که تا کنون به زبان فارسی ترجمه شده عبارت‌اند از: بهداشت عمومی در دوره قاجار؛ تاریخ مالی ایران از در روزگار صفویان و قاجاریان؛ نظام قضایی عصر صفوی؛ نظام قضایی عصر قاجار و پهلوی، اتحادیه‌های کارگری و قانون کار در ایران؛ اشرف افغان در تخته‌گاه اصفهان؛ اوزان و مقیاس‌ها در دوره قاجار؛ بیمارستان‌های ایران دوره صفویه؛ برازجان؛ نقاشی و نقاشان دوره قاجار؛ هلندی‌ها در جزیره خارک، دیوان و قشون در عصر صفوی، جستارهایی در تاریخ اجتماعی ایران دوره قاجار.

از جمله دیگر آثار او درباره ایران که به فارسی ترجمه نشده عبارت‌اند از: تاریخ تئاتر ایران؛ خلیج فارس: تاریخ سیاسی و اقتصادی پنج شهر بندری از ۱۵۰۰ تا ۱۷۳۰، جلد دوم این کتاب با عنوان ظهور خلیج فارس از ۱۷۴۷ تا ۱۷۹۲، جلد سوم با عنوان ظهور و سقوط بندر لنگه، جلد چهارم با عنوان بندرعباس: دروازه طبیعی جنوب ایران، و جلد پنجم با عنوان خلیج فارس: ارتباطات با پس کرانه‌های بوشهر، برازجان، بنوکعب و بندرعباس؛ تاریخ روابط جنسی در ایران؛ تاریخ نان در ایران؛ نیروی کار و صنعت در ایران؛ اصناف، بازرگانان و علما در ایران قرن نوزدهم؛ صنعت نساجی ایران در چشم‌انداز تاریخی؛ پیشه‌های سنتی در ایران دوره قاجار؛ ظهور و سقوط نادرشاه و بازی‌های ایرانی. علاوه بر این، او چندین سفرنامه درباره ایران و قفقاز ترجمه کرده و همراه حسن جوادی در ایران به چاپ رسانده است.

پیشگفتار نویسندگان

بحث درباره بخش کشاورزی ایران قرن نوزدهم به دلیل تصورات غلطی که هنوز درباره کارکرد آن رایج است جالب است. ایران تا دوره‌های اخیر کشوری با اقتصاد کشاورزی معیشتی بود که کمبود تجاری مزمینی با هند داشت و در صورت لزوم [این کمبود تجاری] از طریق صادرات مسکوکات به دست آمده در نتیجه تراز مثبت بازرگانی‌ای که با روسیه و عثمانی وجود داشت تأمین می‌شد. مشارکت فزاینده ایران در بازار جهانی عمدتاً به عنوان عرضه کننده مواد خام محصولات کشاورزی بود. بنابراین، دانستن این که بخش کشاورزی چگونه عمل می‌کرد جالب است. [مسئله این است که] این تغییرات چگونه اتفاق افتاد و آیا این تغییرات ماهیتی اساسی و ساختاری داشت یا تنها تغییراتی حاشیه‌ای بود. همچنین، حداقل ۸۰ درصد مردم در بخش کشاورزی شاغل بودند و [در نتیجه] برای مورخانی که درباره شاهان و نخبگان‌شان و نیز درباره وقایع سیاسی [مطالبی] می‌نویسند و دانشجویانی که درباره این موضوعات می‌خوانند دانستن این که اکثریت مردم چگونه می‌زیستند و کار می‌کردند و [این که] مهم‌ترین بخش اقتصاد چگونه عمل می‌کرد و چگونه توسعه یافت مهم است. نویسندگان اغلب چنین می‌پندارند که خوانندگان این اطلاعات را می‌دانند در حالی که در بیشتر موارد چیزی نمی‌دانند. هدف اصلی این نوشته تصحیح و تکمیل این خلأ در دانش ماست.

در میان پژوهشگرانی که به مطالعه بخش کشاورزی ایران پرداخته‌اند، [در پاسخ به این پرسش که] آیا بخش کشاورزی در حال رکود بود یا بین سال‌های ۱۸۰۰ و ۱۹۲۵ دوره‌ای از رشد و حتی تغییر را تجربه کرد، دو دیدگاه متفاوت وجود دارد. بسیاری از پژوهشگران از این دیدگاه دفاع می‌کنند که دوره قاجار یک دوره رکود بود و وابستگی روبه رشد اقتصاد ایران به فقر فزاینده مردم منجر شد. بسیاری از پژوهشگرانی که درباره کشاورزی ایران دوره قاجار نوشته‌اند به عملکرد داخلی بخش کشاورزی پرداخته‌اند و تنها توجه خودشان را به سهم کشاورزی در صادرات به عنوان بخشی از علایق کلی‌شان به جنبه‌های اقتصادی اقتصاد کلان محدود کرده‌اند. تنها تعداد معدودی از پژوهشگران عمیق‌تر کاوش کرده و واقعاً تلاش کرده‌اند از چگونگی کارکرد بخش کشاورزی درک درست‌تری به دست آورند. سه پژوهشگر اصلی، یعنی آ. ک. س. لمتون، وحید نوشیروانی و گد گیلبار، درباره توافقات اجاره‌داری زمین و جنبه‌های مالی کشاورزی [مطالبی] نوشته‌اند، اما به دیگر تغییراتی که در این بخش

اتفاق افتاده پرداخته‌اند. نوشیروانی و گیلبار جزو آن دسته از نویسندگانی هستند که تغییرات [ساختاری‌ای] را که در کشاورزی اتفاق افتاده تحلیل کرده‌اند. آن‌ها تلاش کرده‌اند آنچه را طی قرن نوزدهم در این بخش اتفاق افتاد و برای اقتصاد ایران بسیار حیاتی بود درک کنند. از جمله چیزهایی که این‌ها مورد بحث قرار داده‌اند افزایش محصولات نقدی، از دست رفتن استقلال نسبی اقتصادی روستاها، تغییرات الگوی مالکیت زمین، و به وجود آمدن کار دستمزدی است که سرشتی ساختاری داشت و حاکی از این واقعیت بود که کشاورزی ایران دوره قاجار از یک اقتصاد معیشتی به یک فعالیت بازرگانی تغییر یافت.^۱ چیزی که مسلم است این است که در اقتصاد به‌طور کل و در بخش کشاورزی به‌طور ویژه تغییراتی صورت گرفت. سؤال این است که آیا آنچه در نیمه دوم قرن نوزدهم صورت گرفت دوره‌ای از تغییر ساختاری برای بخش کشاورزی ایران بود یا آنچه اتفاق افتاد تنها تأیید و زایشی از ساختارهای اساسی از پیش موجود بود که تنها برای این که خود را نشان دهد نیازمند ترغیب بود؟ به عبارت دیگر، همان‌گونه که نوشیروانی بیان کرده، آیا [اقتصاد] ایران پیش از ۱۸۵۰ یک اقتصاد معیشتی بود و بعد از این تاریخ به یک اقتصاد بازاری نوظهور^۲ تبدیل شد؟

طبق نوشته عیسوی، ارائه «تصویری هرچند کلی از کشاورزی ایران قرن نوزدهم یا نشان دادن هر نوع ترقی به‌جز پیشرفت‌های بسیار کلی‌ای که اتفاق افتاد دشوار است»^۳. در این کتاب، برای فراهم کردن این تصویر کلی و حتی برای ارائه تصویری بهتر از آن تلاش خواهد شد. درحقیقت، تلاش شده تا توصیه عبدالرحیم ضرابی، نویسنده اواخر قرن نوزدهم، دنبال شود. او در کتاب تاریخ کاشان خود در بخش نسبتاً طولانی درباره کشاورزی مقدمه زیر را نوشت:

اگر نویسنده بخواهد درباره وضعیت کشاورزی از جمله درباره چگونگی درست کردن باغ‌های میوه و چگونگی تغییر و تحول درختان و غیره چیزی بنویسد، کتابی خواهد شد بزرگ. برای مثال، در خصوص ابریشم، کرم‌ها از اول اسفند شروع به خوردن برگ‌های درخت توت می‌کنند تا این که پيله‌ها باز شده و ابریشم به خریداران فروخته می‌شود؛ یا درخصوص تنباکو از زمانی که بذر در اسفندماه در مزرعه کشت می‌شود تا زمانی که ۵۰ روز بعد از نوروز نشاها را از خزانه نشا به مزرعه انتقال می‌دهند برگ‌ها برداشت شده و برای فروش به بازار برده می‌شود؛ یا درباره درست کردن یک باغ میوه و غرس درختان و رساندن میوه‌ها به بازار. اگر کسی بخواهد همه چیز را شرح دهد، باید چندین جلد کتاب بنویسد، زیرا این علمی است پیچیده و من سال‌های زیادی را به یادگیری این علم گذرانده و آنچه را درباره آن لازم بوده یاد گرفته‌ام.^۴

این پژوهش شامل نه بخش است. بخش اول این موضوع را مورد بحث قرار خواهد داد که تجاری‌شدنی که درواقع در بخش کشاورزی ایران اتفاق افتاد، به‌همراه تغییرات اقتصادی، ماهیتی ساختاری داشت. بخش اول

1. Nowshirvani, V. F., *The Beginning of Commercialized Agriculture in Iran*, with the assistance of Alice Knight. New Haven, Conn. Economic Growth Center, Yale University, 1975, pp. 1-64; Gilbar, Gad G. "Persian Agriculture in the late Qajar Period, 1860-1906: Some Economic and Social Aspects", *Asian African Studies* 12/3 (1978), 312-365; Ibid. "The Opening up of Qajar Iran: Some Economic and Social Aspects", *BSOAS* 49 (1986), 76-89.

دیگران که به جنبه‌های خاصی از اقتصاد کشاورزی پرداخته‌اند عبارت‌اند از:

Olson, Roger T., "Persian Gulf Trade and Agricultural Economy of Southern Iran in the Nineteenth Century", in Micheal E. Bonin and Nikki Keddie, *Modern Iran- The Dialectics of Continuity and Change* (New York, 1981), pp. 173-189; Issawi Charles, *The Economic History of Iran 1800- 1914* (Chicago, 1971).

2. statu nascendi

3. Issawi, *The Economic History of Iran*, p. 206.

۴. ضرابی، عبدالرحیم، تاریخ کاشان، تصحیح ایرج افشار، تهران، فرهنگ ایران زمین، ۱۳۴۳، ص ۱۵۸. (چون عین نوشته ضرابی برای بیان منظور نویسنده درباره اهمیت این کتاب و گستردگی مطالب آن نارسا به نظر می‌آمد، از نقل عین نوشته ضرابی در اینجا خودداری شد). - م.

پژوهش به دو فصل تقسیم می‌شود. فصل اول بر روی توسعه اقتصادی ایران تمرکز دارد [و به بررسی پاسخ این مسئله می‌پردازد که] آیا قرن نوزدهم دوره سقوط یا رکود اقتصادی بود یا دوره بهبود حاشیه‌ای شرایط اقتصادی. فصل دوم به توصیف شماری از تغییراتی می‌پردازد که ممکن است به عنوان تغییرات ساختاری تلقی شوند، مانند بررسی افزایش محصولات نقدی، رشد کار دستمزدی، افزایش مشاغل غیرزراعی، و مخصوصاً به بررسی این موضوع می‌پردازد که تا چه حد اقتصاد بازاری در داخل مناطق روستایی نفوذ کرد.

در بخش دوم این کتاب وضعیت سرزمینی [ایران] توصیف شده است. ابتدا خلاصه کوتاهی از اطلاعات مرتبط با جغرافیای ایران و به دنبال آن بحثی از همبستگی متقابل شهر و روستا که برای استخراج و سازماندهی تولید مهم بود ارائه شده است.^۱ بخش سوم تحلیلی از سازمان بخش کشاورزی با ارجاع ویژه‌ای به قشر بندی اجتماعی درون اجتماعات روستایی است. علاوه بر این، ماهیت توسعه روابط اجاره‌داری زمین، از جمله وسایلی که زمین‌داران به وسیله آن می‌توانستند زارعان را کنترل کنند، توصیف شده است.

بخش چهارم این کتاب بر روی شرایط زندگی جمعیت یکجانشین روستایی تمرکز دارد. بعد از توصیفی درباره این که زارعان چگونه زندگی می‌کردند، چه می‌خوردند و چه چیزی می‌پوشیدند، تلاش شده تأثیر تجاری شدن کشاورزی بر روی موقعیت جمعیت روستایی مورد بحث قرار گیرد. [در این بخش به بررسی این پرسش‌ها می‌پردازیم که] آیا ما می‌توانیم افزایشی کلی در رفاه را مشاهده کنیم؟ آیا به این دلیل که ساختارهای موجود به بلعیدن ارزش اضافه‌ادامه داد، هیچ تغییری صورت نگرفت؟ و آیا این مسئله اوضاع را بدتر کرد و فقر را افزایش داد؟

بخش پنجم پژوهش به تفصیل شیوه‌های مورد استفاده در تولید کشاورزی را مورد بررسی قرار می‌دهد و درباره نقش کود و روش‌های متعدد برای دستیابی به آب و آبیاری بحث شده است. این بحث با توصیفی از فعالیت‌ها و ابزارهای کشاورزی (شخم زدن، مال‌کشی، وجین، درو، خرمن‌کوبی، آسیاب کردن و ذخیره‌سازی) و همچنین آفات گیاهی و سایر بیماری‌های طبیعی که به طور منظم بخش کشاورزی را مورد حمله قرار می‌داد دنبال می‌شود. بخش ششم درباره هر یک از محصولات عمده (غلات، میوه‌ها، سبزیجات، الیاف، گیاهان دارایی مواد مخدر، صمغ‌ها، رنگ‌ها، گیاهان روغنی، ادویه و گلاب) بحثی مفصل ارائه می‌کند و اساساً به این جزئیات می‌پردازد که چه نوع محصولاتی تولید می‌شد و به ویژه این که در کجا امکان تولید محصولات نقدی وجود داشت و در هر بخش فرعی چه تغییراتی در فراوری، قیمت و صادرات محصول اتفاق افتاد.

بخش هفتم زیرمجموعه‌های دامپروری مانند نوع دام، محل امکان دامداری، تعداد دام‌ها، نوع علوفه مورد استفاده دام‌ها و محصولات اصلی دامداری مانند فراورده‌های لبنی و پشم را توصیف می‌کند. بخش هشتم کلیاتی از انواع فعالیت‌های غیرزراعی جمعیت روستایی ارائه می‌کند که به آن‌ها عنوان بخشی از راهبرد حیاتی خود به آن مشغول بودند.

این کتاب با بخش نهم که شامل دو فصل در مورد جنگل‌داری و شیلات و نقش آن‌ها در اقتصاد است پایان می‌یابد. سرانجام، یک قسمت کوچک شامل نتیجه‌گیری‌هایی است که از روی داده‌های عرضه‌شده در این پژوهش استخراج شده و امیدوارم که باعث گسترش پژوهش‌های بیشتری در این خصوص شود.

۱. همان گونه که در اینجا ذکر شده، در فهرست کتاب نیز فصل چهارم با عنوان «همبستگی متقابل شهر و روستا»، در ذیل بخش دوم تحت عنوان «وضعیت سرزمین» قرار گرفته است، اما در متن کتاب در ذیل بخش سوم با عنوان «ماهیت اقتصاد و جامعه» ذکر شده است. با توجه به عنوان و محتوای بخش سوم، برخلاف فهرست‌بندی کتاب، ما این فصل را همان گونه که در کتاب آمده، در بخش دوم قرار داده‌ایم. - م.

